

*Наталя Панова
(м. Бердянськ, Україна)*

ДЕСТРУКТИВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ НА МЕЖІ ХІХ – ХХ ст.

Автор статті розглядає кінець ХІХ початок ХХ століття як особливий історичний етап у розвитку культури та літератури України. У цей час з'являються і розвиваються різні явища, які надалі радикальним чином вплинули на хід історичного, культурного та літературного процесів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Визначено, що у період зближення літератури з життям пересічних українців, твори збагачуються новими реаліями. Зміни межі століть, як наголошує автор публікації, насамперед пов'язані із зародженням українського модернізму.

Ключові слова: *суїцид, декаданс, модернізм, занепадництво, криза, тенденції, українська література, деструктивний, культурний та літературний процес, кінець ХІХ – початок ХХ століття.*

Автор статті рассматривает конец ХІХ начало ХХ века как особенный исторический этап в развитии культуры и литературы Украины. В это время появляются и развиваются различные явления, которые в дальнейшем радикальным образом повлияли на ход исторического, культурного и литературного процессов конца ХІХ – начала ХХ века. Определено, что во время сближения литературы с жизнью простого украинского народа, произведения обогащаются новыми реаліями. Изменения на рубеже веков, по мнению автора, в первую очередь связаны с зарождением украинского модернизма.

Ключевые слова: *суицид, декаданс, модернизм, упадничество, кризис, тенденции, украинская литература, деструктивный, культурный и литературный процессы, конец ХІХ – начало ХХ века.*

The end of the 19th and beginning of the 20th century is regarded as a specific historical stage in the development of culture and literature of Ukraine. At this time appear and develop a variety of phenomena which are drastically affected the course of the historical, cultural and literary processes on the turn of the XIX – XX century. At this time can be seen convergence of Ukrainian people with literature, literary works enriched with new realities. All this changes are connected with genesis of Ukrainian modernism.

Key words: *suicide, decadence, modernism, crisis, tendencies, Ukrainian literature, literary process, destructive, cultural and literary processes, late XIX - early XX century.*

Актуальність цього дослідження визначається тим, що на межі XIX – XX ст. український народ перебував у складному політичному, суспільному і культурному становищі. Російська і Австрійська імперії розділили Україну на окремі частини, була забороненою українська мова. Жорстокі переслідування української інтелігенції російською владою, репресивна політика Російської імперії намагалися припинити громадський рух й ускладнити шлях національного відродження України [2]. Вплив московської культури був досить значним. Непримиренною для українського народу була малоросійська психологія, яка поширювалася серед деяких представників української інтелігенції, які вважали російську мову «вище», а українську «мовою села». О. Гнідан зазначає що, у результаті відсутності українського друкованого слова, за допомогою якого, було б можливо, боротися з русифікацією, українці опинилися в небезпеці. Вони стали брати активну участь у діяльності Галицьких видавництв та організацій, що поживило розвиток літературного процесу, а також сприяло зміцненню національно-визвольного всеукраїнського руху [2].

Історичний, культурний і літературний процеси в Україні на межі XIX – XX ст., а також проблема українського

модернізму, етапи його формування, функціонування, розвитку, його національна самодостатність й іманентний феномен знайшли своє відображення у працях українських літературознавців Т. Гундорової, О. Гнідан, В. Дончика, М. Жулинського, Ю. Коваліва, Д. Наливайка, С. Павличко, Н. Савченко, Р. Ткаченко, Н. Шумило та ін; перші теоретичні узагальнення в області декадансу можна знайти у працях І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки, С. Єфремова; теоретичне осмислення декадансу подано у працях Д. Затонського, Д. Наливайка, Т. Гундорової.

Мета нашого дослідження розглянути основні тенденції розвитку історичного, культурного та літературного процесів в Україні в кінці ХІХ початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ ст. у Галичині виникло москвофільство, його представники не приховували своєї проросійської орієнтації, в цей час починається русифікація австрійських українців. У 1876 році російська влада видала наказ про заборону української літератури, що особливо порадувало галицьких священиків.

Патріотично налаштована інтелігенція Галичини (Д. Тянчакевич, О. Барвінські, Н. Вахнянин, Ю. Романчук та ін.) об'єднала свої зусилля для вирішення проблеми самоідентифікації українського народу. Важливою подією того часу було створення організації «Просвіта». Народники розгорнули бурхливу діяльність серед представників українського села з метою пробудити національну свідомість галичан, а також пояснити селянам їхні політичні права. Усвідомивши свою національну ідентичність, галичани об'єднувалися з українцями Росії (І. Франко, О. Терлецький, Ю. Бачинський, А. Кос, А. Колеса та ін.) і видавали російські статті на сторінках своїх журналів. Усі найкращі твори національних письменників, які до революції 1905 року не друкувалися в російській Україні, тепер друкувалися в Галичині. У літературному процесі Галичини брали участь

О. Пчілка, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Т. Зеньківській, Б. Грінченко, М. Коцюбинський та Леся Українка [2].

Як справедливо зазначає О. Гнідан, національний гніт, політичний і духовний терор, насильство і безправ'я народу, з одного боку, деформували духовне життя, а з іншого, поставили проблему нації та націоналізму на найвищий рівень, а захист національних прав українського народу, його мови та культури справою честі кожного національно свідомого українця [2].

Соломія Павличко, аналізуючи праці всесвітньо відомого вченого сходознавця, видатного громадського діяча, поета, письменника, перекладача та палкого патріота України Агатангела Кримського, зазначає про його лекцію: «Лекція про культурний розвиток і національний рух на Галичині». А. Кримський розповідає про роль Галичини в національному русі, аналізує її історичний та культурний розвиток в XIX ст. У цій лекції вчений демонструє радикальну непримиренність у питаннях про мову. Його обурює не стільки позиція галицьких радикалів, які у себе на Галичині говорять українською мовою, скільки та трансформація, якої їхні ідеї піддаються в Києві. А. Кримського обурює «двоємисліє», яке існує в Києві: з мужиками київські українофіли розмовляють українською мовою, а між собою російською. Такий стан справ він вважав не допустимим і наполягав на тому, що українцем може бути тільки той, хто відстоює національну ідею і говорить тільки українською мовою, хоча сам розумів, що ставлення до мови є дуже важливим компонентом, але не єдиним [8].

А. Кримський дає своє визначення поняттям «націонал» і «націоналіст». Націонал – це той, хто визнає вагу і велич національності. Націонал, як правило, людина прагматична, скептична, вона любить мову не за те, що це мова, а тому, що просвіта простого народу може успішно

здійснюватися тільки його рідною мовою, а тому, що єдина мова інтелігенції і мужика їх об'єднує. Що стосується націоналіста, це як правило, людина, яка сліпо поклоняється всьому національному, тільки тому, що воно національне. Націоналісти, на думку А. Кримського, бездумно моляться на національні святині, з них виходять відмінні «держиморди» з властивим їм сервілізмом і клерикалізмом. Підводячи підсумок, А. Кримський зазначає, що «націонал» – це національний демократ чи демократичний націоналіст, який має раціональну мотивацію, а «націоналіст» – це ірраціональна і потенційно недемократична людина [8].

У висновку слід зазначити, що А. Кримський у своїх працях цитує величезну кількість українських народних пісень з метою показати, що український народ відчував завжди свою віддаленість. Він цитує вірші Т. Шевченка, І. Франка, П. Куліша та багатьох інших для того, що б продемонструвати, що великий український народ живий, і має свою чудову історію та літературу, а також величезні інтелектуально-потенційні сили.

У 1907 році почалися репресії царської влади, закривалися українські школи, заклади культури, газети, журнали, заборонялися публікації творів українських письменників українською мовою. У школах заборонялося викладання українською мовою, заборонялося виконання пісень українською мовою. Царська влада перешкоджала зведенню пам'ятника на могилі Т. Шевченка в Каневі, було накладено заборону на святкування 100-річчя з дня народження великого Кобзаря. У 1910 році царською владою було винесено постанову про прирівнювання українців до «іногородців», після чого розгорнулася активна компанія проти «українського сепаратизму» [10].

Описуючи історичні події того часу, особливо важливими були демократичні завоювання революції 1905 –

1907 року. Ця революція має відношення до виходу на арену історичного життя нової національної літератури. Що стосується України, то для неї великим досягненням буржуазно-демократичної революції було зняття заборони на український друк, що дало можливість інтенсивно розвиватися українській пресі, яка раніше могла існувати тільки в Галичині та Буковині [3].

На думку В. Дончика, національне пробудження кінця XIX початку XX ст. розкрило істинний потенціал української культури, багатой на давні традиції та невичерпну енергію самооновлення [3].

Що стосується літературного процесу, то на нього впливала політична роз'єднаність української нації, яка раніше перебувала у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Усе це відбивалося на характері й інтенсивності національної самосвідомості українського народу, самовизначенні та самоорганізації його інтелігенції.

У 60-ті роки поширюється рух груп народників («Земля і воля», «Чорний переділ», «Київська комуна»), вони вели пропаганду серед робітників і сільського населення. Про боротьбу народників писали А. Свидницький та І. Манжура. Одним з головних недоліків пропаганди народників, на думку М. Жулинського, була зневага до національних питань, у результаті чого був слабкий зв'язок з місцевим населенням, що викликало обурення української інтелігенції. І. Франко та М. Драгоманов виступали з різкою критикою на адресу революціонерів-народників за їх неповагу до українських національно-політичних програм [4].

Провідним літературним напрямом кінця XIX початку XX ст. був реалізм, у межах якого слід зазначити про такі тематично-стильові течії як соціально-побутове (Л. Глібов, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький); соціально-психологічне (Марко Вовчок, А. Свидницький,

Панас Мирний, І. Франко); соціально-філософське (І. Франко, М. Павлик, В. Самійленко, П. Грабовський). Відмінною рисою реалістичного напрямку є його стильова поліваріантність. У 60-90 роки XIX ст. в українській літературі налічувалася значна кількість різних художніх напрямів: романтичне (Я. Щоголев), просвітительський реалізм (І. Нечуй-Левицький), традиції натурально-фізіологічного нарису (Г. Барвінок, М. Кононенко).

Як зазначає М. Жулинський, в українській літературі кінця XIX ст. виникає нова тема і нова проблематика, що відображає важливі зміни в суспільному і духовному житті українського народу, такі як соціальне розшарування в селах, зубожіння і пролетаризація селянства, посилення соціального протесту для якого характерна диференціація соціальних типів – від безземельного селянина до сільського кулака, від пролетаря до фабриканта [4].

У висновку М. Жулинський наголошує, що «реальне зображення пересічної людини з її повсякденним життям та інтересами, індивідуальним внутрішнім світом, соціальна та психологічна обумовленість характерів – основні відкриття української реалістичної літератури XIX ст. [4, с. 18]».

Зближення літератури з життям пересічних українців сприяло поглибленню її зв'язків з мовою народу, що збагачувало твори новими реаліями, удосконалювало як стилістично так і граматично. Твори українських письменників перекладалися іноземними мовами, що посилювало міжнародний авторитет української літератури. Досягнення українських письменників отримували широку популярність серед інших народів. Російська критика і літературознавство підтримували українську літературу. Протягом 90-х років XIX ст. відбувається формування українського літературознавства. У цей час з'являється культурно-історична школа, історико-порівняльний метод, виникає психологічний напрям, а також філологічний та

філософсько-естетичний методи дослідження.

У кінці XIX ст. активізується перекладацька діяльність. Робити переклади з української мови було досить складно. Окрім того, деякі українські інтелектуали сумнівалися в необхідності таких переказів. М. Костомаров у 80-ті роки виступив із заявою про непридатність української мови для перекладу. І вже в 90-ті роки всі заговорили про необхідність перекладати українську літературу іноземними мовами і навпаки. Саме в цей час перекладацька діяльність постає частиною літературного процесу, а іноземна культура розглядається як частина національної культури. Відповідно з концепцією перекладів Л. Українки, переклади повинні були виконувати важливу роль у модернізації культури, вони мали бути альтернативою народництву, яке спиралося на внутрішню культурну традицію [9].

Н. Шуміло в дисертаційній роботі «Українська проза кінця XIX початку XX століття. Проблема національної іманентності» розглядає межі XIX – XX ст. як період багатий на таланти, період, в якому зароджуються художні явища XX ст. Автор вважає, що історичне значення української літературної думки розглянутого періоду полягає в тому, що на противагу конкретно-історичної ситуативної концепції розвитку національної культури, запропонованої М. Драгомановим, висувалася нова концепція національного розвитку літератури на перспектив, приймаючи за орієнтир тезу І. Франка про відповідність національного характеру змісту і формі художнього твору. Одночасно затверджується неоромантизм як основа органічної естетичної варіативності, включаючи національний різновид модернізму. Звідси й опозиційність українських письменників відносно до зразків нігілістичного західноєвропейського модернізму [12].

Основні художні зміни межі XIX – XX ст. насамперед пов'язані із зародженням українського модернізму. Ранній

український модернізм на відміну від європейського був явищем не тільки естетичним, але й культурно- історичним. Ю. Ковалів зазначає, що «концепція модернізму полягає в розвитку внутрішнього, духовного, доцентрового космосу, спрямованого на освоєння трансцендентної сутності буття, протиставленого хаосу і логоцентричним системам. Напрямок був сконцентрований на посвячених в секрети художньої творчості, в «миропорядок», де панує атмосфера вишуканого артистизму й естетизму [5, с. 133]».

Проблема українського модернізму, етапи його формування, функціонування, розвитку, його національну самодостатність, іманентний феномен знайшли своє відображення у працях відомих вітчизняних літературознавців (Т. Гундорова, Д. Наливайко, Ю. Ковалів, С. Павличко, Я. Поліщук, Н. Жулинський, В. Моринець, О. Гнідан, В. Дончик, М. Ткачук та ін.).

Часто модернізм як історичний феномен ототожнюють з атрибутивною ознакою-модерністю. Літературознавці розглядають поняття «модернізм» і «модерність». Т. Гундорова вказує на те, що ці два поняття мають різний зміст, це стосується історичного контексту і немає необхідності замінювати поняття «модернізм» поняттями «модерн» і «модерність», де модернізм – це історичний напрям, модерн – епоха з властивим їй соціокультурним фоном і різними настроями і модерн – новизна і сучасність якого явища [1].

Говорячи про природу українського модернізму, Т. Гундорова зазначає, що важливою особливістю української свідомості є його орієнтація на культурну автономність національного. Концепція автономності стала однією з найголовніших для сучасного емансипованого процесу в Україні і в цілому для української ідеї [1].

За твердженням Д. Наливайка розвиток модернізму можна поділити на наступні етапи: ранній, який

характеризується зневажливим ставленням до дійсності, охоплює кінець XIX ст.; зрілий, при якому «поетика контрасту» змінюється на «поетику синтезу», що дає можливість інтерпретувати світ в його складності і розмаїтті; фундаментальний, характеризується відкритістю та універсальністю художньої системи [6].

Ранній український модернізм формувался в оточенні народництва. Українських модерністів завжди об'єднувало прагнення до самобутності й незалежності Української держави. Вони були солідарні з народниками й одночасно усвідомлювали безперспективність «українофільства» в нових історичних умовах, заперечували утилітарне ставлення реальної критики до мистецтва як екзистенції людського духу. Ранні українські модерністи брали на себе обов'язок «радників» суспільних інтересів і здійснили «скромний срібний зліт у літературі». Такою є специфіка українського модернізму і його стильових тенденцій, на думку Ю. Коваліва. [5].

До стильових течій раннього модернізму відносяться – декаданс, неоромантизм, символізм, неореалізм, а також імпресіонізм.

Перші теоретичні узагальнення в області декадансу стали спостерігатися в українській науці одночасно з появою цього феномена на межі XIX–XX ст. У цей час з'являються статті І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки С. Єфремова, які містять різні зауваження, критику, поради щодо декадентських віань. Теоретичне осмислення декадансу представлено у працях Д. Затонського, Д. Наливайка, Т. Гундорової.

У монографії Т. Гундорової «Прояв слова. Дискурс раннього українського модернізму» йдеться про український занепад кінця XIX початку XX ст. Як зазначає автор, «декадентство дійсно було проявом емансипаційного руху, притаманного модерну, зокрема – наслідком позбавлення

особистості від влади традицій, соціальних правил і раціональних моделей поведінки. Декаданс продемонстрував кризу релігійного почуття і поширення нігілістичної свідомості [1, с. 213]». В українському літературознавстві соціальній проблематиці декадансу приділялася величезна увага. В Україні декадентство розглядалося, як явище вторинне, оскільки мало справу з настроями занепадницькі аристократії, ігнорувало національну ідею. Вивчаючи декаданс, багато літературознавців в основному акцентують увагу на ідеологічних і психологічних аспектах цього феномена.

У дисертаційній роботі «Декаданс як проблема авторської свідомості в українській літературі кінця XIX початку XX століття» Р. Ткаченко стверджує, що криза раціоналізму в кінці XIX ст. переросла у конфлікт двох світоглядних структур позитивізму і модернізму. В очікуванні модернізму декаданс заявив про себе болючою естетизацією ірраціональної стихії, трактованої у проявах злого, потворного і аморального. Основу дисгармонійних почуттів склала амбівалентна чутливість, де світоглядний нігілізм уживався з романтичними стереотипами [11].

Як справедливо зауважив Ю. Ковалів, «парадокс декадансу полягає в тому, що він дійсно апелює до краси, але зів'ялої, переважно «осінньої», викликає невротичну скорботу, викликає анемічне почуття, усвідомлення незворотності останнього моменту, який потрібно пережити, не сподіваючись на оновлення взаємно відчужених світу й душі [5, с. 180–181]».

Як ми вже зазначали вище, декаданс розглядається як особливий умонастрій, що виник в кінці XIX ст. Цей період був досить складним у житті українського суспільства. Для багатьох людей це був час втрати надій, краху ідеалів, час розчарувань, відчуженості від життя, втрати сенсу життя. Усе це вело до збільшення випадків самогубства. «Романтизація

самогубства як безконтрольного прояву бунтарської особистості проти недосконалого світу, який заважає з'єднанню двох закоханих, активізується в першій половині XIX століття [7, с. 14]». Деромантизації суїцидів, яка мала місце в епоху реалізму, давала всі підстави вважати самогубство національною проблемою, вирішити яку можливо тільки шляхом поліпшення соціально-економічних умов життя. У творах межі XIX – XX ст. українські письменники розглядали самогубство як наслідок дезадаптації інтелігентів до складних соціальних, економічних і психологічних умов.

У творах С. Руданського та Ю. Федьковича простежуються декадентські мотиви, актуалізація і затвердження дискурсу самогубства сталися з виходом збірки І. Франка «Зів'яле листя» (1896). Суїцидальні мотиви знайшли своє відображення у творах В. Стефаника, В. Леонтовича, О. Плюща, А. Тесленко, М. Могиланського, В. Винниченка та Б. Грінченка. Важливим є той факт, що в період межі століть українські вчені починають здійснювати психологічний аналіз самогубства. У цей час з'являються праці відомого українського психіатра й невропатолога І. Сікорського «Самогубство серед російських лікарів» (1896), «Епідемічні вільні смерті і смертовбивства в Терновських хуторах (поблизу Тирасполя)» (1897).

Як справедливо зазначає Соломія Павличко, «гедонізм, артистизм, декадентство, творчі ігри, пошук нових стилістичних прийомів і нюансів людської психології, подолання вічних табу література бездержавної нації дозволити собі не могла». Саме тому українська художня творчість епохи *fin de siècle* «з багатьох причин не стало таким виразним, як в інших європейських літературах [8, с. 45]».

На підставі здійсненого теоретичного аналізу праць відомих українських літературознавців, присвячених

вивченню історичного, культурного та літературного процесів в Україні на межі XIX XX ст. ми дійшли висновку, що цей період в Україні був досить складним і суперечливим з огляду політики, культури та літератури. Національний гніт і безправ'я народу деформували духовне життя, а захист національних прав українського народу, його мови і культури стало справою честі кожного українця. У суспільному житті українського народу відбувається соціальне розшарування в селах, зубожіння і пролетаризація селян. У цей час відбувається зближення літератури з життям пересічних українців, твори збагачуються новими реаліями. Зміни межі століть насамперед пов'язані із зародженням українського модернізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискусія раннього українського модернізму / Тамара Гундорова. – К. : Критика, 2009. – 441с.
2. Історія української літератури. Кінець XIX – початок XX ст. : у 2 кн. / [за ред. проф. О.Д. Гнідан]. – К. : Дибідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.
3. Історія Української літератури. XX століття : у 2 кн. (Кн. 1. : 1910–1930-ті роки) / [за ред. В.Г. Дончика]. – К. : Либідь, 1993. – 784 с.
4. Історія української літератури XIX століття : у 2 кн. / [за ред. акад. М.Г. Жулинського]. – К. : Либідь, 2006. – Кн. 2 – 712 с
5. Історія української літератури : кінець XIX – поч. XXI ст. : у 10 т. / Юрій Ковалів. – К. : Академія, 2013. – Т. 1 : У пошуках іманентного сенсу. – 512 с.
6. Наливайко Д. Про співвідношення «декадансу», «модернізму», «авангардизму» / Дмитро Наливайко // Слово і час. – 1997. – № 11–12. – С. 44–48.
7. Нестелєєв М. На межі : Суїцидальний дискурс

- українського модернізму : [монографія] / Максим Нестелєєв. – К. : Академвидав, 2013. – 256 с.
8. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм : Складній світ Агатангела Кримського / Соломія Павличко. – К. : Основи, 2001. – 328 с.
9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : [монографія] / Соломія Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 447 с.
10. Савченко Н.М. Історія України : соціально-політичний аспект : навч. посіб. [для студ. ВНЗ] / Савченко Н.М. – Х. : НФАУ : Золоті сторінки, 2003. – 380 с.
11. Ткаченко Р.П. Декаданс як проблема авторської свідомості в українській літературі ХІХ початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Р.П. Ткаченко. – К., 2004. – 21 с.
12. Шумило Н.М. Українська проза кінця ХІХ початку ХХ ст. Проблема національної іманентності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Н.М. Шумило. – К., 2004. – 30 с.

*Стаття рекомендована до друку
доктором педагогічних наук, професором
Бердянського державного педагогічного університету
Загородною В.Ф.*

Стаття надійшла до редакції 24 січня 2014 року